
---

*М.К.Смольницька
(м. Київ)*

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОЛЕГІЇ ПАВЛА ГАЛАГАНА в кінці XIX – на початку XX ст.

Дослідження, присвячені історії діяльності середніх навчальних закладів, допомагають визначити перспективи сучасного розвитку шкільної освіти, дослідити її місце і роль у національно-культурному житті України. Оскільки характерною рисою розвитку школи в Україні у перше десятиліття її незалежності стала поява й зростання чисельності таких форм навчальних закладів, як гімназії, ліцеї (функціонували ще в XIX – на початку XX ст.), вкрай актуальним є вивчення їх досвіду, оскільки вони зарекомендували себе тоді високими результатами діяльності. Одним з таких закладів була колегія Павла Галагана (далі – колегія).

Протягом 90-х рр. XX ст. науковці неодноразово зверталися до вивчення історії колегії, про що свідчать численні публікації в періодичних виданнях. Їх авторами були М.Петровський¹, Н.Бондар та Н.Михайловіна², І.Зайченко³, В.Галайба⁴, А.Матвєєв⁵, М.Кальницький⁶, Г.Кроп⁷, В.Рожановський⁸, О.Силин⁹, В.Даниленко¹⁰, В.Тригубенко¹¹, Г.Перга¹², Л.Чичканьова¹³. Праці цих дослідників містять деякий фактичний матеріал з історії створення і діяльності колегії – окремі витяги з її статуту, розрізнені дані щодо навчально-виховної структури останньої, відомості про викладачів та вихованців закладу тощо.

Окремі відомості про колегію містяться й у дослідженнях про діяльність її фундатора Г. Галагана. Так, невеликі нариси про нього, підготовлені в 90-х рр. XX ст. М.Слабошпицьким¹⁴ і Ю.Хорунжим¹⁵, на початку XXI ст. оформилися у ґрунтовні статті, які увійшли до відповідних збірників про меценатство. В 2002 р. Т.Ткаченко¹⁶ у дисертаційному дослідженні “Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана” присвятила окремий розділ історії заснування й діяльності колегії, з’ясуванню питання щодо благодійного внеску її фундатора в матеріальне і науково-методичне забезпечення закладу. Незважаючи на свою чисельність, ці публікації подають лише фрагментарні відомості про історію діяльності колегії. Й тому продовжують залишатися не дослідженими такі проблеми як освітньо-культурна діяльність її викладачів і вихованців, внесок закладу у формування інтелектуального потенціалу суспільства, комплексне дослідження наукової та національно-культурної діяльності випускників останнього й ін.

Даною публікацією автор ставить мету дослідити основні напрямки і форми просвітницької діяльності колегії в особі її викладачів та вихованців, щоб визначити місце й роль цього закладу у процесі національно-культурного розвитку України.

Хронологічні рамки діяльності колегії припадали на 1871–1920 рр. В той час на землях підросійської України відбувалося пожвавлення національного руху і водночас посилення русифікаторської політики з боку

царського уряду, який у найменшому самостійницькому прояві вбачав загрозу існування імперії й тому намагався не допустити цей рух до народних мас.

Всупереч шовіністичній політиці уряду передові представники української інтелігенції, самостійно та об'єднуючись у різні товариства, активно розгорнули просвітницьку діяльність. Вони ставили перед собою завдання не лише навчити маси грамоти, а й розкрити світ перед людиною, показати взаємозв'язок з усім тим, що її оточує, надати їй можливість заглянути в минуле свого народу. Для досягнення цієї мети створювалися нові навчальні заклади, відкривалися народні доми, влаштовувалися народні читання, проводилися дослідження, присвячені історії, вживалися заходи по охороні культурної спадщини України та організації книжково-видавничої справи тощо.

Важлива роль у просвітницькому русі належала педагогам, які з огляду на свою професію автоматично були носіями знань. Царський уряд усвідомлював можливі для нього негативні наслідки такої ситуації і тому посилив контроль за діяльністю викладачів. В таких умовах педагоги здебільшого змушені були реалізовувати свої творчі здібності за межами офіційної школи, беручи участь в роботі різних товариств.

Водночас уряд не зміг зупинити поступального розвитку системи освіти. Шкільні заклади, зокрема гімназії, завдяки ініціативі своїх викладачів нерідко ставали центрами культурного розвитку у провінціях¹⁷. Колегії Павла Галагана як інституції, що брала активну участь в освітньо-культурному житті суспільства, у цьому процесі належало особливе місце в ряду інших, рівних їй за статусом навчальних закладів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

За статутом, колегія була закритим приватним середнім навчальним закладом для хлопчиків, який у своїх правах прирівнювався до класичних гімназій МНО. Згідно із законодавством, такі права надавалися лише невеликій кількості приватних шкіл, засновники яких були визначними педагогічними діячами. Фундатор колегії – Г.Галаган – отримав такий дозвіл, тому що був добре відомий своєю громадською діяльністю й користувався авторитетом в урядових колах.

Григорій Павлович Галаган (1819–1888 рр.) – великий землевласник, визначний меценат, громадський та освітньо-культурний діяч – належав до тієї частини української дворянської інтелігенції, яка усвідомлювала себе як частка народу, але водночас залишалася вірною Російській імперії. Його погляди, ліберальні у першій половині ХІХ ст., молоде покоління інтелігенції другої половини століття розглядало як консервативні. Проте саме освітньо-культурна діяльність Г.Галагана і його однодумців привела до “демократизації суспільної думки та розуміння значення національного буття українського народу”¹⁸. В процесі поступової політизації національного руху легальна освітньо-культурна діяльність прогресивної інтелігенції продовжувала залишатися важливим чинником духовного розвитку України.

У 1869 р. раптово захворів і помер єдиний син Катерини та Григорія Галаганів 16-річний Павло. Батьки поклали на юнака великі надії,

прагнули, щоб він став гідним діячем своєї Вітчизни, виховували його в українофільському дусі. Павло час од часу бавився із селянськими дітьми-однолітками, вчився співати народні пісні, танцювати під акомпанемент бандуриста, в Сокириницькому парку мав свою власну українську хатку¹⁹. У щоденнику батька сказано багато високих слів про сина, який вирізнявся з-поміж ровесників розумом, освіченістю й благородством.

В пам'ять про нього Г.Галаган вирішив дати можливість молодим людям його віку отримати необхідну для вступу до університету освіту і таким чином забезпечити постійне поповнення нового покоління інтелігенції, яка радо пішла б на службу народу.

Відкриття колегії у 1871 р. збіглося з початком проведення нової реформи освіти, яка на відміну від реформи 1864 р., готувалася без залучення громадської думки. “Короткое время просвета, когда на гимназии смотрели только как на просветительские заведения, с наступлением реакции кончилось. На школу опять была возложена тенденциозная политическая миссия”²⁰.

На відміну від інших середніх навчальних закладів, колегія відразу опинилася в дещо привілейованому становищі. У своїй діяльності вона керувалася власним статутом, в основу якого були покладені положення реформи 1864 р. Крім того, в умовах проведення урядом політики русифікації, колегія стала чи не єдиним навчальним закладом, у якому панували хоч якісь крихти українського духу: “Г.Галаган старался укоренити местные начала и любовь к родному краю и народу, ... прививать и развивать вкус к местным изучениям”²¹.

Створити таку ситуацію в закладі Григорію Павловичу допомагали кращі педагоги, які були водночас членами різноманітних товариств та організацій – осередків освітньо-культурної, педагогічної й наукової діяльності у краї: Старої громади (П.Житецький, Є.Трегубов), Київського відділу імператорського географічного товариства (П.Житецький, В.Зайончевський, П.Іващенко, В.Науменко, М.Пантелєєв, Є.Трегубов, Г.Янчевецький), товариства класичної філології та педагогіки (О.Гордієвський, Ф.Яреш), Київського слов'янського товариства (А.Степович), Київського фізико-математичного товариства (З.Архимович, Д.Бурневський), Київського товариства викладачів природничих наук (З.Архимович), Історичного товариства Нестора-літописця (І.Глівенко, І.Жданов, П.Житецький, П.Іващенко, М.Марковський, В.Науменко, А.Степович).

Оскільки викладачі колегії були однодумцями Г.Галагана, вважали просвітницьку діяльність найкращим засобом поширення й зміцнення національної самосвідомості у той час, із заснуванням закладу вони отримали легальну можливість, хоча і в обмежених рамках, впливати на формування світогляду молодого покоління. За це Г.Галагана неодноразово звинувачували в українському сепаратизмі й нерідко ставили його улюблений навчальний заклад перед загрозою ледве не закриття²².

В освітньо-культурній діяльності колегії можна виділити три просвітницькі напрямки: національний, педагогічний та культурний.

Національно-просвітницька діяльність закладу проявлялася насамперед у тому, що він (в особі фундатора й викладачів) допомагав віднайти

свою етнічну ідентичність українським дітям як з бідних сімей, так і з аристократичних родин.

Палко люблячи Україну, викладачі колегії на чолі з її фундатором обстоювали ідею використання національних традицій та звичаїв у навчально-виховній практиці на уроках і в позакласні години. Для формування етнічної самосвідомості учнів педагоги використовували різні засоби: знайомили юнаків з українською духовною спадщиною; забезпечували їм можливість спілкуватися з художниками, твори яких мали виразно національний характер, стежити за кращими творами театрального й музичного мистецтва.

Зокрема Г.Галаган учив вихованців дотримуватися різних народних обрядів і звичаїв, залучав останніх до вивчення українських народних пісень. Крім того, П.Житецький викладав національний фольклор, Ф.Яреш розповідав про відмінності української мови від інших слов'янських мов тощо²³.

Для формування національної самосвідомості молоді велике значення мала можливість читати різноманітну літературу про Україну з бібліотеки колегії, ядро фондів якої становила збірка книг відомого історика, письменника й етнографа 20-40-х рр. ХІХ ст. М.Маркевича (1804–1860), придбана у його спадкоємців. Щороку бібліотека закладу поповнювалася новими надходженнями. Цьому значно сприяла Катерина Галаган, яка приділяла велику увагу самоосвіті вихованців і "використовувала всі зусилля на поповнення учнівської бібліотеки"²⁴.

Крім того, в бібліотеку щорічно надходили періодичні видання різногалузевої тематики. Наприклад, у 1872 р. "Всемирный путешественник", "Вестник Европы", "Русский архив", "Русская старина", "Чтения в обществе истории и древностей российских", "Семья и школа", "Журнал министерства народного просвещения", "Санкт-Петербургские ведомости", "Московские ведомости", "Киевлянин"²⁵. У наступні роки кількість періодики не тільки збільшилась, а й розширилась її спеціалізація, надходили навіть журнали іноземною мовою. В 1896 р. список замовленої періодики включав такі видання, як "Русская мысль", "Северный вестник", "Филологические записки", "Вопросы философии и психологи", "Киевская старина", "Наука и жизнь", "Этнографическое обозрение", "Землевладение", "Фельдшер", "Вестник опытной физики" та ін.²⁶

МНО постійно контролювало тематику учнівської літератури. У 1879 р. адміністрації навчальних закладів отримали вимоги від попечителя Київського навчального округу, згідно з якими класні керівники зобов'язувалися періодично передивлятися літературу, яку читають їх вихованці. В тому ж році було встановлено правила для учнів міста Києва, згідно з якими останнім заборонялося користуватися книгами для читання з публічних бібліотек²⁷.

Проте вихованці колегії, на відміну від учнів інших навчальних закладів міністерства народної освіти, мали можливість читати не лише ті книги, що були обов'язковими для шкіл. У 1887 р. на засіданнях ради-закладу її члени обговорювали питання про неможливість виконати

циркулярне розпорядження попечителя КНО, в якому пропонувалося негайно вилучити з учнівської бібліотеки всі твори, не схвалені вченим комітетом МНО, передати їх у фундаментальну бібліотеку і видавати лише для читання вихованцям уривків за вказівкою викладачів. Вони ухвалили попросити засновника та попечителя колегії Г.Галагана звернутися до міністра народної освіти з клопотанням про збереження учнівської бібліотеки у тодішньому її складі²⁸.

Про таку ситуацію в закладі свідчать не тільки протоколи засідань його ради і правління, а й офіційні повідомлення у дирекцію про поведінку вихованців, які вдома під час канікул хвалилися своїм одноліткам: “Я завжди читаю те, що мені подобається, а не те, що вкажуть”²⁹ та за-суджували видання правил про читання книг учнями (1885 р.)³⁰.

І все ж найкращим доказом на користь колегії в цьому питанні є спогади її вихованців: “Ми могли вільно користуватися доволі багатою бібліотекою самої колегії, могли добувати книжки й на стороні (і ми добували та приносили їх з собою, в тім числі й нелегальщину). Ніхто не забороняв нам читати те, що ми хотіли і навпаки в цьому відношенні йшли нам назустріч”³¹.

Більше того, деякі викладачі стимулювали своїх вихованців читати твори Т.Шевченка, М.Костомарова, В.Антоновича та М.Драгоманова. В “Щоденнику” Г.Житецького (10-й випуск) зустрічаємо записи, датовані 1880 – 1881 рр. (час, коли діяла заборона на книги українською мовою): 16 грудня “получив від тата пісьмо, він не приїде. Совітував читать Костомарова”³²; 26 березня: “Читав Шевченка”³³. З цього приводу залишив свої спогади й А.Кримський (15-й випуск): “Етнографічні М.П. Драгоманова писання я знав, ще на шкільній лаві сидячи, в колегії Павла Галагана вчившись. Допомогли тому, безперечно, вчителі мої – П.Г. Житецький та Є.К. Трегубов, бо нам, колегіатам, доводилося писати шкільні роботи прим. на такі дані од них теми: “Козачество по “Тарасу Бульбе” Гоголя і інші, і при тому зазначалося нам, що ми можемо використати “Исторические песни” Антоновича та Драгоманова. Наш товариш колегіат Мих. Чубинський приносив до колегії “Малорусские предания” з книгозбірні свого батька з власноручним написом М. Драгоманова, і всі ми перечитали ті “Предания” не один раз”³⁴. Інколи постачальником вихованців забороненої урядом української літератури був сам персонал колегії. Зокрема фельдшер, а згодом помічник вихователя у закладі А.Коровай передавав різну українську літературу закордонного видання, серед неї й нелегальні видання творів Т. Шевченка, одному з учнів 18-го випуску М.Галагану³⁵.

В колегії між юнаками зав’язувалися дружні стосунки, які значно розширили їх знайомства один з одним. Адже тут навчалися молодь з бідних сімей, нащадки давніх українських дворянських родин та діти активних діячів національного руху ХІХ ст. Зокрема В.Гамкрелідзе (його батьки – політичні емігранти 80-х рр., близькі знайомі родини М.Драгоманова) сприяв знайомству свого однокласника М.Галагана із сім’єю останнього. Він згадував: “Спілкування з цією родиною не тільки вплинуло на формування його подальших поглядів, а й допомогло засвоїти всі

необхідні елементи правдивої української національної свідомості”³⁶.

З часом, оцінюючи діяльність колегії, А.Кримський говорив, “що вона вважалася за розсадник українства, але творячи “можливе в межах можливого”. Щоб потихеньку, як каже Возний, “хитро-мудро і невеликим коштом” виховати українську інтелігенцію позакласову, де можна всіх аристократів і плебеїв з’єднати в одну націю”³⁷.

Намагання засновника колегії й її викладачів виховати молодь, яка здатна буде сприяти розвитку рідного краю не минули даремно. Вже під час навчання у закладі юнаки приєднувалися до просвітницької діяльності своїх учителів.

Отриманими знаннями про Україну, її історичну і культурну спадщину учні ділилися з родичами й друзями поза колегією. Про один з таких прикладів залишила спогад Л.Старицька-Черняхівська. Під час навчання в гімназії вона часто спілкувалася з вихованцем закладу Г.Житецьким. Гнат передавав їй лекції свого батька з історії письменства, які той викладав у колегії. Вона їх зачувала, а тоді робила повідомлення на уроках уже в себе у гімназії³⁸. Дружина А.Лівицького, яка навчалася разом з його сестрою, також згадувала: “Кожний прихід колегіата Андрія Лівицького вносив щось нове в наше замкнуте, відгороджене від усього світу життя. По його відході ми накидалися на Женю (сестру. – Авт.): що нового оповідав, чи приніс цікаву книжку”³⁹.

На літніх канікулах вихованці колегії сприяли просвіті народу шляхом спілкування з ним. Зокрема М.Галаган згадував, як він знайомив сільську молодь з творами Т.Шевченка: “Я з “Кобзарем” ходив разом з хлопцями на “складку”, ц. є. на вечорниці і там читав хлопцям та дівчатам Шевченкові твори”⁴⁰.

Іншим напрямком участі колегії в просвітницькому русі була фахова діяльність її викладачів, спрямована на розвиток системи народної освіти. Комплекс педагогічно-просвітницьких заходів закладу об’єднував у собі прагнення використати, по-можливості, нові підходи у вихованні й навчанні, познайомити з цими методами роботи громадськість.

Протягом перших 25 років існування колегії її викладацький колектив спробував застосувати кілька відмінних між собою виховних, педагогічних систем. Перша з них ґрунтувалася на пануванні в школі свободи і взаємної довіри між вихователями та вихованцями. Проте наслідки її впровадження показали, що ця система “еще пока неприменима к русской школе вообще”⁴¹. Друга була запозичена із звичайних навчальних закладів міністерства народної освіти і передбачала введення більш суворого дисциплінарного порядку, але вона теж не принесла бажаного результату. Третя стала рівновагою між двома вже використаними на практиці, різко протилежними одна одній системами, що забезпечило збереження сильних сторін кожної: довірчий характер відносин між вихователями і вихованцями поєднувався з усвідомленням необхідності підтримання дисципліни⁴².

Викладачі мали право самостійно налагоджувати навчальну справу. Застерігалось тільки, щоб кожен предмет викладався в обсязі не меншому, аніж у класичних гімназіях. Збільшення вимог з останнього, призначення

кількості тижневих уроків, розподіл навчального матеріалу по класах, запровадження тієї чи іншої системи перевідних іспитів тощо – все це, згідно із статутом колегії, належало до компетенції її правління⁴³. Така самостійність прийомів та методів викладання закріплювалася за закладом як необхідна умова, за якої тільки й можливе було досягнення однієї з цілей його заснування.

Найбільш важливими відступами від загальноприйнятих гімназичних навчальних планів були такі: відсутність грецької мови як обов'язкового предмета викладання протягом перших кількох років навчання при збереженні випускникам прав вступу до університету на однакових правах з гімназистами; викладання предметів мистецтвознавчого напрямку (малювання з історією живопису, музика і співи); проведення уроків гімнастики (з 1871 р.), танців (з 1891 р.), ручної праці (з 1895 р.); впровадження курсу природознавства, який об'єднував ботаніку, зоологію, хімію з основами мінералогії й геології, а також гігієни (з 1904 р.). В 1913 р. у розкладі колегії з'явилися уроки філософської пропедевтики, які містили курси логіки та психології, лекції з історії мистецтва, літератури, природничих і математичних наук, практичні заняття з нових мов (французької, німецької, англійської). В березні 1918 р. за розпорядженням шкільного начальства було введено викладання українознавства (рідної мови й літератури, історії України). Питання про необхідність цього курсу неодноразово обговорювалося на засіданнях правління колегії ще у вересні – жовтні 1917 р. Тоді ж було вирішено ввести уроки декламації українською та російською мовами для всіх бажаючих.

Самостійна розробка навчальних планів вимагала від викладачів педагогічної творчості. З-поміж таких розробок колегія особливо виділялася запровадженням у ній з 1906 – 1907 навчального року концентричним курсом фізики (розроблений викладачем О.Яніцьким). Це педагогічне нововведення було опубліковане в одному з видань закладу, а також знайшло своє втілення у кількох брошурах: “К вопросу о преподавании физики в коллегии Павла Галагана”, “Примерный список приборов для физического кабинета городских училищ”, “Опыт концентрического расположения материала при преподавании физики в средней школе”.

Бажання вдосконалити навчально-виховний процес спричинило участь викладачів колегії у розробці кількох шкільних посібників. Серед них “Теория сочинения”, “Теория поэзии”, “Очерки из истории поэзии” П.Житецького (ці підручники вийшли в кількох виданнях), оповідань підготовлена Ф.Альдінгером для вивчення іноземних мов, книга “Беседы по истории всеобщей литературы” Ф. де Ла-Барта, “Чтения по истории новейшей русской литературы” Г.Александровського, “Задачник по русской грамматике” Ф.Яреша. Перш ніж запровадити викладання хімії колегія своїм накладом видала шкільний підручник з цього предмета Г.Чийтама, переклад якого з англійської виконав О.Яніцький. Учений комітет МНО позитивно оцінив цей підручник і включив його до списку книг, які заслуговують на увагу при поповненні учнівських бібліотек середніх навчальних закладів⁴⁴.

Прагнучи познайомити громадськість з результатами своєї діяльності, колегія неодноразово брала участь у міжнародних та вітчизняних виставках. Так, на всесвітній художньо-промисловій виставці в Чикаго (1893 р.) міністерство народної освіти отримало спільну для всіх представлених на виставці експонатів нагороду, а саме: бронзову медаль і почесний диплом. Серед цих експонатів були й речі з колегії⁴⁵. Того ж року у Санкт-Петербурзі відбулася I всеросійська гігієнічна виставка, в 4-у секцію якої входив відділ по гігієні шкільного віку. Представник МНО, доктор медицини Віреніус, оглянувши всі навчальні заклади Київської губернії, запропонував на цю виставку кілька експонатів і від колегії: фотографії фундатора, членів його сім'ї, групи вихованців; плани та фотографії фасаду будинку, актового залу, бібліотеки, церкви, двору для ігор; зразки шкільної лави, форменого одягу й головного убору⁴⁶. У 1911 р. викладач Ф.Альдінгер, отримавши 100 руб. на відвідання шкільної виставки в Дрездені, зобов'язався надати звіт про неї для друку у "Щорічнику"⁴⁷. В 1913 р. колегія взяла участь у всеросійській фабрично-заводській, торговельно-промисловій, сільськогосподарській і науково-художній виставці, яка проходила у Києві. Для неї міністерство народної освіти запропонувало заповнити анкети, які містили ряд запитань щодо стану технічно-будівельної частини приміщень навчальних закладів та їх обладнання, фізичного виховання, літературно-музичних вечорів, екскурсій тощо⁴⁸. Крім того, ряд експонатів для виставки колегія підготувала з власної ініціативи: праці учнів кожного класу з різних предметів і навчальні програми, реферати колегіатів, список друкованих праць викладачів та колишніх випускників; наукові й педагогічні збірки, видані колегією; таблиці і діаграми про кількість вихованців, їх дослідницьку та суспільну діяльність й ін. Всі ці експонати планувалося розташувати в приміщенні фундаментальної бібліотеки з вільним до неї доступом для всіх бажаючих⁴⁹. У тому ж році на запит попечителя Київського навчального округу заклад подав відомості, необхідні для складання діаграм для відділу шкільної гігієни всеросійської гігієнічної виставки в Санкт-Петербурзі⁵⁰. Запропоновані анкети містили запитання про стан викладання фізичного виховання і проведення шкільних екскурсій, про умови проживання та навчання учнів в інтернаті, про наявність лікарів і лікарень при школах й ін⁵¹.

Крім того, викладачі колегії повідомляли громадськість про свої педагогічні здобутки та дослідження у різноманітних періодичних виданнях: "Гимназия", "Женское образование", "Филологические записки", "Образование" й ін.

Важливим рупором педагогічно-просвітницької діяльності закладу були його власні видання: "Ежегодники коллегии Павла Галагана" (далі "Щорічники", протягом 1896–1916 рр. їх вийшло 18 випусків) і "Педагогическая мысль" (далі—"Педагогічна думка", протягом 1904–1905 рр. вийшло 4 випуски.) На сторінках "Щорічника" друкувалися навчальні програми, відомості про ведення навчальної справи в Колегії. Поряд з літературними й науковими працями викладачів та колишніх вихованців колегії було вміщено також педагогічні статті:

Г.Александровського “К вопросу о рассуждении” (вип. 2-й), “Введение в историю новейшей русской литературы”, Ф.Альдингера “О разговорном методе преподавания новых языков” (вип. 6-й), З.Архимовича “К вопросу об ученических образовательных поездках” (вип. 8-й), Д.Бурневського “Дополнительные статьи по математике для учащихся старших класов средних учебных заведений” (вип. 17-й).

Починаючи з 7-го випуску “Щорічника”, редактором було впроваджено практику друкувати витяги і короткі повідомлення з різних педагогічних видань з метою привернути громадськість до важливих проблем навчання й виховання молоді, дати свою позитивну чи негативну оцінку останнім і таким чином запропонувати педагогам та науковцям взяти участь у дискусії.

Виданням “Педагогічна думка” колегія прагнула цілеспрямовано допомогти викладачам науковими дослідженнями у справі виховання молоді⁵². Випуски цього збірника містили інформацію про наукові шляхи покращення останнього, відомості про роль різних суспільно-педагогічних організацій у справі освіти, повідомлення про її стан у зарубіжних країнах Південно-Східної Європи тощо. Статті до зазначеного видання готували викладачі колегиї В.Кістяківський (“Научность и наглядность в школьной географии”, Ф.Яреш “О воспитании молодежи и его недостатках”), Ф. Де Ла-Барт (“Поэтика Алексея Толстого”), а також відомі педагоги вузів Л.Леше, приват-доцент Г.Локоть, професори В.Перетц та А.Лобода й ін.

Нерідко викладачі колегиї ставали ще і журналістами. З метою ознайомлення широких кіл громадськості з новинами в педагогічному світі, вони публікували розвідки та звіти про діяльність різних з’їздів на сторінках своїх видань. У 1904 р. З.Архимович звітував про III з’їзд діячів технічної й професійної освіти на засіданні Київського товариства викладачів природничих наук. Текст доповіді було вміщено у “Педагогічній думці”. В тому ж році у щоденнику з’їзду було надруковано ще дві його доповіді: “Желательные начала реформы средней школы” та “Организация практических занятий по физике в средней школе”. У 1906 р. правління колегиї відрядило викладача словесності І.Кожина в Петербург на I з’їзд з педагогічної психології⁵³. Звіт про нього був опублікований у “Щорічнику” (вип. 11-й). У 1911 р. математик Д.Бурневський брав участь у роботі I-го всеросійського з’їзду викладачів математики в Петербурзі⁵⁴. У тому ж році він звітував також про роботу I всеросійського з’їзду з питань експериментальної педагогіки. В 1915 р. історик І.Балінський був учасником з’їзду викладачів географії, організованого імператорським товариством любителів природознавства, антропології й етнографії в Москві⁵⁵, а наступного року разом з А.Макаренком (викладачем стародавніх мов) взяв участь у з’їзді керівників навчальних закладів і виборних представників педагогічних рад, до якого підготував доповідь “Про організацію шкільного середовища як необхідної умови соціально-етнічного виховання”⁵⁶.

Адміністрація колегиї та її викладачі сприяли покращенню рівня освіти також шляхом співпраці з організаторами різних педагогічних курсів.

Зокрема в 1899 р. викладач словесності Г.Александровський був керівником занять з методики навчання мови на тимчасових педагогічних курсах, які проходили у Костянтинограді Полтавської губернії. Детальний звіт про свою роботу на курсах він вмістив у 4-му випуску “Щорічника”. В 1897 р. математик З.Архимович був керівником педагогічних курсів у Новомиргородській повітовій управі. Результати своєї роботи він висвітлив в “Очерке развития методики арифметики”. У 1907 р. в колегії для викладачів фізики – учасників канікулярних курсів Київського навчального округу – було підготовлено виставку джерел освітлення працівників різних фірм, доповідь про них, а також лекцію з використанням приладів з фізичного кабінету. Крім того, всім присутнім було роздано брошури з програмою прийнятого в колегії концентричного курсу фізики. Дирекція останньої неодноразово надавала дозвіл слухачам педагогічних курсів відвідувати в ній також уроки словесності й історії⁵⁷.

Культурно-просвітницька діяльність колегії охоплювала широкий спектр заходів, які використовували діячі просвітницького руху з метою підвищення загального рівня знань населення і збереження культурної спадщини України.

Одним з таких просвітницьких заходів було розповсюдження літератури, яка сприяла б освітньому розвитку більш широкого кола людей поза її стінами. Колегія передала із своєї бібліотеки до 100 книг (по сільському господарству та ін.) на “русскую библиотеку в Перемышле (1872 р.)”⁵⁸, причому немало власної літератури для цієї бібліотеки віддали й її вихованці⁵⁹; подарувала частину книг з учнівської бібліотеки в притулок для сліпих (1893 р.)⁶⁰, комітету по будівництву православного соборного храму у Варшаві (1894 р.)⁶¹ і Фундуклеївській гімназії (1896 р.)⁶².

Іншим засобом підвищення рівня знань не лише учнів були наукові лекції. У 1912 р. директор П.Конський подав попечителю КНО клопотання та отримав дозвіл запрошувати на лекції в колегію учнів інших навчальних закладів, тому що її зал вміщував більше 100 чол., а її вихованців було лише 43⁶³. Про час і тему кожної запланованої лекції адміністрація повідомляла директорів київських чоловічих гімназій: Л.Жука, 2-ї, гімназії “Группы родителей”, імператорської Олександрівської й ін. У ролі лекторів виступали викладачі колегії: П.Конський (“Вступ до історії мистецтва. Походження мистецтва”), В.Мач (“Про шкідливість куріння”), О.Яніцький (“Часткова будова тіл”, “Критичний стан тіл”) – ці лекції ілюструвалися дослідами і світловими картинками, М.Марковський (“Тургенєв в освітленні нової критичної літератури”), В.Фінн (“Чередування поколінь у рослинному царстві”) та ін. Було також прочитано лекції іноземними мовами⁶⁴. Дехто з викладачів Колегії практикував читання лекцій з добродійними намірами навіть за межами Києва. Зокрема, П.Конський у 1914 р. виступив з доповіддю “Мистецтво Бельгії” в Житомирі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Смілі, Черкасах⁶⁵.

Колегія, як й інші навчальні заклади МНО, згідно з циркуляром міністра народної освіти від 1861 р. мала право видавати своїм випускникам два свідоцтва про звільнення від плати за навчання в університетах. У 1875 р. такі свідоцтва отримали Михайло Лаговський та

Павло Іванов⁶⁶.

В кінці XIX – на початку XX ст. була поширеною практика створення іменних стипендій для підтримки талановитих малозабезпечених студентів вузів. Однією з них стала стипендія ім. Г.П. Галагана, затверджена при університеті св. Володимира, яка надавалася одному з випускників колегії. Ця стипендія була створена за рахунок коштів її колишніх вихованців, які таким чином вирішили вшанувати пам'ять засновників закладу. Протягом існування стипендії право нею скористатися отримали Василь Базилевич, Петро Бакунін, Леонід Леущенко, Олександр Заградський, Павло Горбачевський, Володимир Кулеш, Микола Андрієвський⁶⁷.

Крім того, учні, їх батьки й викладачі колегії часто брали участь у збиранні різних пожертвувань. У 1912 р. вони підтримали акцію зборів коштів на стипендію ім. П. Зилова⁶⁸.

Колегія, на відміну від інших навчальних закладів, була великим землевласником і мала свого представника у виборчих зборах полтавського земства для обрання повітових земських гласних (це право забезпечувалося її статутом, затвердженим в 1870 р.). Тому адміністрація постійно отримувала від селян, що проживали у маєтках колегії, різні прохання про допомогу в організації навчальної справи та у міру матеріальних можливостей сприяла їх задоволенню. Зокрема, вона передала сільським товариствам сіл Золотоніського повіту Полтавської губернії Михайлівки і Великої Деркачівки присадибні ділянки для побудови сільських народних училищ (1886 р.)⁶⁹; забезпечувала соломною для опалення навчальні приміщення Макіївського й Лебединецького училищ (1897 р.)⁷⁰; на прохання священника села Мостище о.Олексія Голобуцького, передала церкві будинок у власному маєтку для влаштування з нього школи для дівчат (1906 р.)⁷¹. У двох з цих шкіл (Лебединецькій та Макіївській) директор колегії, за бажанням сільських товариств, був обраний попечителем і відповідно вносив грошову допомогу на їхнє утримання⁷². В 1910 р. рада закладу виділила 100 руб. для закінчення будівництва приміщення школи-майстерні по виготовленню кошиків, а в 1912 р. доручила директору зібрати відомості про стан справ та про те, яку реальну допомогу колегія може надати школі у майбутньому⁷³. В 1917 р. вона відгукнулася на звернення комітету “Калина” про зібрання коштів на гімназію імені Т.Шевченка, яка створювалася на батьківщині поета у с.Кирилівка Київської губернії, виділивши на це 100 руб., а також особисті внески своїх викладачів⁷⁴.

Одним з важливих напрямів просвітницької діяльності учасників національного руху XIX початку XX ст. була охорона культурної спадщини України. Колегія також не залишилась осторонь цього процесу: в її фундаментальній бібліотеці зберігалось кілька стародруків і рідкісних книг, що мають велику цінність для історії українського народу – Річне Ручowny (Прага, 1501 р.), Статут Великого княжества Литовского, (Вільно, 1588 г.), “Старопечатное Евангелие Виленского православного греческого монастыря XVI в.”, “Лексикон” Памви Беринди, 1653 р., “Аполлонова лютня” Л.Барановича, 1671 г., панегирик полковнику Киевскому Дарагану (рукопись XVIII в.) та ін⁷⁵. Були тут і рукописи:

курси логіки, діалектики й риторики, прочитані в Києво-Могилянській академії 1727 року, томи “Генерального слідства по маєтності” по Чернігівському, Ніжинському й Стародубському полках 1729–1730 рр., список “Історії русів” й ін⁷⁶.

Ці видання не були закритими для дослідників. У 1911 р. адміністрація закладу задовольнила клопотання М.Василенка про передачу йому з фундаментальної бібліотеки рукопису, який містив “Генеральное следствие Стародубского полка” для перепису його з метою друку⁷⁷. В тому ж році правління надало дозвіл користуватися книгами з фундаментальної бібліотеки помічникові бібліотекаря університету св. Володимира⁷⁸. У 1919 р. було надано дозвіл центральному кооперативному комітету скористатися рукописами та щоденниками Г.Галагана для складання записки з історії кооперації в Україні⁷⁹.

Певну роль у збереженні українського фольклору відіграли і “Щорічники”. В одному з них (1903/1904 навчальний рік) А.Степович опублікував 6 південноруських пісень, у передмові до яких пояснив, що “збирання і публікація подібних матеріалів дуже бажана з огляду на швидке зникнення з побуту народного життя творів народної словесності, яке особливо спостерігається в останній час, як усім відомо, під впливом залізних умов матеріального прогресу”⁸⁰.

Охорона культурної спадщини включає також збереження архітектурних пам’яток. Адже, як говорив М.Гоголь, “архітектура – також літопис світу: він говорить тоді, коли вже мовчать і пісні, і легенди”⁸¹. У 1896 р. (після смерті Катерини Галаган) колегія отримала в спадок від своїх засновників не тільки великі маєтки, а й пам’ятку української старовини – будинок у с.Лебединці, споруджений Г.Галаганом у 1856 р., за проектом академіка Є.Червинського. Останній, побудований у народному стилі, не мав аналога використання подібних архітектурних форм протягом другої половини ХІХ ст. аж до 1906 р., коли, за проектом архітектора В.Кричевського, було споруджено будинок полтавського губерньського земства. За визначенням дослідників, ці споруди на початку ХХ ст. “спричинилися до дальшого руху в напрямку відродження українського архітектурного стилю”⁸². У 1915 р., зважаючи на ситуацію в країні, правління просило раду дати дозвіл найняти для охорони будинку сторожа⁸³, а у 1917 р. звернулося до голови товариства охорони пам’яток старовини в Україні з проханням зберегти його від розгрому місцевими жителями⁸⁴. На жаль, цю пам’ятку національного мистецтва згодом було знищено.

Колегія також допомагала відновленню та побудові церков у своїх маєтках: 1902 р. вона виділила 300 руб. на реставрацію старовинного собору Різдва Богородиці в Козельці (збудований 1752 – 1763 рр., за проектом В.Растреллі, під керівництвом архітекторів І.Григоровича-Барського й А.Квасова), де знаходилася дача колегії “Покорщина”⁸⁵. У тому ж році вона відпустила 10 дубів і до 100 руб. на будівництво нової парафіяльної церкви в с.Михайлівка Золотоніського повіту⁸⁶, а також виділила 300 руб. Прилуцького повіту, для корінної перебудови маленької церкви (дар жителям с.Лебединці від Г.Галагана, який переніс

її із свого сокиринецького маєтку)⁸⁷.

Певним чином діяльність колегії була пов'язана й з музейною справою: в 1895 р. Є.Трегубов з дозволу Катерини Галаган передав у музей В.Тарновського бюст Т.Шевченка, який був виготовлений з венетіанської бронзи скульптором П.Забілою та подарований закладу І.Білозерським⁸⁸. У 1911 р., на прохання Петербурзької академії наук, правління вирішило послати портрет графа Розумовського, який зберігався в колегії, для експозиції на виставку "Ломоносов и елизаветинское время"⁸⁹. У 1912 р. в заклад надійшов лист від С.Шпіцера з проханням передати у дім-музей І. Гончарова в Симбірську, що мав відкритися, особисті речі письменника (крісло, чорнильницю, перо), які були подаровані колегії (1901 р.) її почесним попечителем графом К.Ламздорф-Галаганом. Рада вирішила, що ці речі повинні зберігатися в приміщенні закладу, а у музей вислала їхні фотографії⁹⁰. В 1914 р. вона асигнувала на утримання Київського педагогічного музею ім. царевича Олексія 120 руб.⁹¹

Освітньо-культурну діяльність колегії продовжували її вихованці. Колишні колегіати повністю використовували надані їм права: можливість вступати до університетів, ставати вчителями народних шкіл відразу після закінчення курсу у своєму закладі й т.д. Майже всі вони, отримавши вищу освіту, реалізували себе в різних галузях знань: одні з них стали викладати в школах, деякі навіть у стінах рідної колегії (І.Балінський, Д.Бурневський, А.Макаренко, М.Марковський, В.Рябчевський, А.Степович, О.Яніцький та ін.), інші зайнялися науковою діяльністю (В.Ганцов, В.Грабар, М.Драй-Хмара, Г.Житецький, В.Каллаш, Н.Котляревський, А.Кримський, В.Липський, М.Максимейко, О.Малиновський, Л.Окіншевич, В.Шарков й ін.), ще інші залишили помітний слід у суспільно-політичному житті України (М.Галаган, А.Лівицький).

Дехто з колишніх учнів продовжував і надалі підтримувати стосунки із своїм навчальним закладом. Цей зв'язок проявився в створенні товариства колишніх вихованців колегії (1910 р.), одним із заходів якого було рішення про відкриття народної бібліотеки у с.Нові Петрівці для увічнення пам'яті колишнього директора закладу І.Ничипоренка (1912 р.)⁹².

Отже, колегія Павла Галагана протягом свого майже 50-річного існування (1871–1920 рр.) залишила помітний слід в освітньо-культурному житті України. Завдяки підтримці фундатора й ініціативі викладачів вона відразу включилася в просвітницький рух, який охоплював дедалі ширші кола учасників та характеризувався наявністю різноманітних форм і методів. У діяльності закладу можна виокремити три напрямки просвітництва: національний, педагогічний і культурний.

Використання першого з них дало змогу викладачам колегії не просто підготувати цілу плеяду науковців, освітніх і культурних діячів, а й виховати їх в усвідомленні своєї єдності з українським народом. Вихованці колегії, на відміну від учнів інших навчальних закладів, мали можливість у стінах колегії знайомитися з надбаннями українського народу шляхом вивчення його пісень, ознайомлення з народними звичаями, з історією рідного краю. Будучи представниками різних регіонів, вони в свою чергу сприяли національному розвитку всієї України шляхом по-

ширення знань про неї серед друзів та рідних.

Другий напрямок свідчить, що колегія брала важливу участь у розвитку системи народної освіти: її викладачі розробляли власні методи і форми навчання, готували численні відповідні публікації й підручники, своїм досвідом обмінювалися з колегами на з'їздах, виставках, педагогічних курсах, а також на сторінках власних видань – “Щорічника” та “Педагогічної думки”.

І по-третє. Оскільки колегія була великим землевласником, вона мала матеріальні можливості продовжувати культурно-просвітницьку діяльність свого засновника. Це підтверджують такі культурні заходи останньої, як розповсюдження книг, матеріальна підтримка шкіл, проведення наукових лекцій, охорона духовної спадщини України й ін. Це було активно використано також іншими учасниками національного руху.

Таким чином, аналіз просвітницької діяльності викладачів та вихованців колегії дає можливість стверджувати, що вона була активним учасником національно-культурного життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

---

¹ *Петровський М.* Учень колегії Павла Галагана // Вітчизна. - 1990. - № 5. - С. 171-178; Його ж. Коллегія П. Галагана: гуманитарне образование сто лет назад // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. - 1991. - № 9. - С. 26-27.

² *Бондар Н., Михайловича Н.* Школа академіків // Наука і суспільство. - 1993. - № 1. - С. 14-17.

³ *Зайченко І. В.* Григорій Галаган і його колегія // Педагогіка. - К., 1993. - Вип. 32. - С. 74-81.

⁴ *Галайба В.* Київське благодійництво // Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця ХІХ - поч. ХХ ст. - К., 1995. - С. 120-124; Його ж. Перше місце тут відводилося вихованню (до 125-річчя Колегії П. Галагана) // Вечірній Київ. - 1996. - № 213-214. - С. 14.

⁵ *Матвеев А.* Родина Галаганів: історичні контрасти // Вітчизна. - 1995. - № 7-8. - С. 113-119.

⁶ *Кальницький М.* В музеє літератури помнят о Павле Галагане // Киевские ведомости. - 1996. - № 217 (19 окт.). - С. 18.

⁷ *Кроп Г.* Ювілей школи академіків // Київський вісник. - 1996. - № 125. - С. 4.

⁸ *Рожановский В.* Коллегія Павла Галагана // Зеркало недели. - 1997. - № 30 (26 июля - 1 августа). - С. 11.

⁹ *Силин О.* Київський коледж [про історію колегії П. Галагана (1871-1917)] // Україна. - 1990. - № 32. - С. 8-10.

¹⁰ *Даниленко В. В., Тригубенко В. В.* Колегія Павла Галагана: про громадського діяча української інтелігенції // Відродження. - 1998. - № 3. - С. 5-7.

¹¹ *Тригубенко В. В.* Колегія Галагана [Київ, кін. ХІХ ст. з історії освіти] // Освіта. - 1991. - 9 квітня.

¹² *Перга Г.* Колегія Павла Галагана: з історії закладу // Столиця. - 1999. - 25 лютого - 1 березня (№15). - С. 6.

¹³ *Чичканьова Л.* Єдиний "розсадник", в якому робилося все можливе для виховання української інтелігенції // Україна-Business. - 2000. - 29 березня (№ 11). - С. 13.

¹⁴ *Слабошпицький М.* Григорій Галаган // Народна газета. - 1994. - № 40. - С. 4; Його ж: Українські меценати. - К., 2001. - С. 105-117.

¹⁵ *Хорунжий Ю.* Григорій Галаган // Урядовий кур'єр. - 2000. - 13 травня. - С. 6-7; Його ж: Українські меценати: Доброчинність - наша риса. - К., 2001. - 137 с.

¹⁶ *Ткаченко Т.* Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: Дис... канд. іст. наук. - Переяслав-Хмельницький, 2002. - 233 с.

-
- 17 *Кандаурова Т. Н.* Гимназии // Очерки русской культуры XIX века. - Т. 3. - Культурный потенциал общества. - М., 2001. - С. 114.
- 18 *Іванова Л. Г.* Початок українського національно-культурного відродження // Нариси з історії українського національного руху. - К., 1994. - С. 56.
- 19 *Хорунжій Ю.* Українські меценати: добродійність наша риза. - К., 2001. - С. 137.
- 20 *Кандаурова Т. Н.* Вказ. праця. - С. 98.
- 21 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. 179, спр. 130, с. 5.
- 22 Там само.
- 23 *Смольницька М.* Колегія Павла Галагана в українському національному русі XIX - поч. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. - Вип. 6. - К., 2002. - С. 25.
- 24 *Степович А. І. Е. В.* Галаган 23 января 1826 г. - 1 ноября 1896 г. - К., 1896. - С. 6.
- 25 Державний архів м. Києва (далі - ДАК). - Ф. 185, оп. 1, спр. 1285, арк. 61 зв.
- 26 Там само. - Спр. 1311, арк. 142.
- 27 Там само. - Спр. 52.
- 28 Там само. - Спр. 1298, арк. 32.
- 29 Там само. - Спр. 118, арк. 3 зв.
- 30 Там само. - Спр. 1300, арк. 118.
- 31 *Галаган М.* З моїх споминів (80-ті роки до світової війни). I частина. - Львів, 1930. - С. 86.
- 32 ІР НБУВ. - Ф. I, спр. 46934, арк. 73.
- 33 Там само. - Арк. 89.
- 34 *Кримський А. Ю.* Твори у п'яти томах. - Т. 2. - К., 1973. - С. 62; *Прицак О.* Агатагел Кримський // Київська старовина. - 1992. - № 1. - С. 13.
- 35 Там само. - С. 80.
- 36 *Галаган М.* Вказ. праця. - С. 81-82.
- 37 Стенограма виступу А. Кримського на сесії АН УРСР, присвяченій 70-річчю з дня народження Лесі Українки, 22 лютого 1941 року // *Білокінь С.* Колегія Павла Галагана // Київ. - 1988. - № 8. - С. 146.
- 38 *Старицька-Черняхівська Л. М. В. І.* Самійленко (Памяті товариша) // Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. - К., - С. 788.
- 39 *Лівицька М.* На грані двох епох. - Нью-Йорк, 1972. - С. 29.
- 40 *Галаган М.* Вказ. праця. - С. 85.
- 41 Ітоги двадцятипятилітньої життя і діяльності Коллегії Павла Галагана (А. І. Степович) // 25-літє Коллегії Павла Галагана. - К., 1896. - С. 302.
- 42 Там само. - С. 304-305.
- 43 ІР НБУВ. - Ф. I, спр. 47189, арк. 2 зв.
- 44 ДАК. - Ф. 185, оп. 1, спр. 446, арк. 1.
- 45 Там само. - Спр. 256, арк. 2.
- 46 Там само. - Спр. 217, арк. 3, 12.
- 47 Там само. - Спр. 1356, арк. 32.
- 48 Там само.
- 49 ІР НБУВ. - Ф. 120, спр. 18, арк. 8-9.
- 50 ДАК. - Ф. 185, оп. 1, спр. 494, арк. 1, 52-73.
- 51 Там само. - Арк. 24-30.
- 52 Педагогическая мысль. - 1904. - Вып. 1. - К., 1904. - С. 5.
- 53 ДАК. - Ф. 185, оп. 1, спр. 1326, арк. 66.
- 54 Там само. - Спр. 135, арк. 52.
- 55 ІР НБУВ. - Ф. 120. - Спр. 19. - Арк. 6.
- 56 Там само. - Арк. 47.
- 57 Ежегодник коллегии Павла Галагана с 1 октября 1911 по 1 октября 1912. Год 17-й. - К., 1913. - С. 28.
- 58 Заметки по действиям Киевского отдела Славянского благотворительного комитета и вообще по делу славянскому с 1872 г. в Киеве // За сто літ. - Кн. 5. - Х. - К., 1930. - С. 190.
- 59 *Степович А.* До Київсько-Галицьких зв'язків початку 1870-х (з щоденників Галагана) / За сто літ. - Х. - К., 1930. - Кн. 5. - С. 185.
- 60 ДАК. - Ф. 185, оп. 1, спр. 1311, арк. 118зв.
- 61 Там само. - Спр. 251, арк. 7.
- 62 Там само. - Арк. 163 зв.; спр. 297, арк. 30.
- 63 Там само. - Спр. 351, арк. 41.
- 64 Там само. - Арк. 50, 53, 54, 57, 58, 63-70, 76-79, 98, 105.

-
-
- 65 Там само. - Спр. 601, арк. 96, 99.
66 Там само. - Спр. 20, арк. 62, 65.
67 Там само. - Спр. 253, арк. 34, 46, 60, 63, 73, 79.
68 Там само. - Спр. 1357, арк. 43.
69 Там само. - Спр. 1298, арк. 26зв.; спр. 117, арк. 12.
70 Там само. - Спр. 297, арк. 5.
71 Там само. - Спр. 404, арк. 8 зв.
72 Ежегодник Коллегии Павла Галагана с 1 октября 1901 по 1 октября 1902. Год 7-й. - К., 1902. - С. 26.
73 ДАК. - Ф. 185, оп. 1, спр. 1356, арк. 59зв.
74 *Окішєвич Л.* Моя академічна праця в Україні. - Львів, 1995. - С. 26.
75 ДАК. - Ф. 185, оп. 1, спр. 237, арк. 1.
76 *Білокін С.* Коллегія Павла Галагана // Київ. - 1988. - №. 8. - С. 147.
77 ДАК. - Ф. 185, оп. 1, спр. 1356, арк. 32.
78 Там само. - Арк. 42.
79 ІР НБУВ. - Ф. 120, спр. 17, арк. 106.
80 Ежегодник Коллегии Павла Галагана с 1-го октября 1903 года по 1-е октября 1904 года. Год 9-й. - Киев, 1904. - С. 1.
81 *Савицкая О.* Однажды весной // Столичные новости. - 2002. - №. 17 (14 - 20 мая). - С. 23.
82 *Широцький К.* Очерки по истории украинского декоративного искусства: Живописное убранство украинского дома в прошлом и настоящем. - К., 1914.
83 ІР НБУВ. - Ф. 120, спр. 19, арк. 30.
84 Там само. - Спр. 17, арк. 67.
85 ДАК. - Ф. 185, оп. 1, спр. 1319, арк. 89, 98.
86 Там само. - Арк. 95.
87 Там само. - Арк. 98.
88 Там само. - Спр. 1311, арк. 130.
89 Там само. - Спр. 1356, арк. 58.
90 Там само.
91 ІР НБУВ. - Ф. 120, спр. 17, арк. 10.
92 ІР НБУВ. - Ф. 120, спр. 21, арк. 7.

